

*Іван
Іващенко*

НЕРЕФЛЕКСІЙНІ ТЕОРІЇ САМОСВІДОМОСТІ: новий початок старої історії?

Henrich D. Denken und Selbstsein. Vorlesungen über Subjektivität.

Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2007. — 380 S.

Frank M. Ansichten der Subjektivität.

Berlin: Suhrkamp, 2012. — 420 S.

Здається, що філософія, головну тему якої становлять суб'єктивність та самосвідомість, уже далека від актуальності та «духу часу». Хтось може закинути, що, мовляв, після фундаментальної онтології Гайдегера та мовного повороту в англо-американській філософії звертання до «класичної» для європейського мислення теми самосвідомості виглядає як моветон та нерозуміння сучасної постановки питання. Хтось може послатися на сучасні розробки у царинах дослідження мозку та нейрології, які начебто обмежують філософські спекуляції на тему самосвідомості. Втім, дехто може відшукати на фізичній мапі Європи місто Гайдельберг, в якому у 70—80-х роках минулого століття розгорнулася жвава дискусія, присвячена класичному питанню: «Що таке самосвідомість?». Започаткував цю дискусію один з найвідоміших та найцікавіших академічних філософів повоєнної Німеччини Дитер Генрих, а засновану ним школу відтоді стали називати Гайдельберзькою школою у теорії самосвідомості. До цієї школи передовсім зараховують Ульриха Потаста, Конрада Крамера та Манфреда Франка.

У чому ж полягає особливий внесок Генриха та його однодумців до дискусії про самосвідомість, який дає змогу твердити про існування окремої школи? Щоб

відповісти на це питання, треба розглянути два головні етапи в розвитку Гайдельберзької школи. Перший етап можна умовно назвати негативним, позаяк на цьому етапі ні Генрих, ні його учні не розробили позитивних концепцій, які б систематично прояснювали сутність самосвідомості. Проте Генрих та його найближчий учень Потаст увиразнили те, чим самосвідомість однозначно не є. Цей необхідний крок готував шлях до позитивних теорій.

Отже, початковим відкриттям Генриха стала думка про те, що сутністю самосвідомості аж ніяк не може бути (само)рефлексія. Цей без перебільшення дуже сміливий крок цілковито суперечив більшості попередніх теоретичних спроб описати самосвідомість та увиразнити її сутність. Більшість-бо теоретиків другої половини XIX та початку XX століття вважали рефлексію чи не найістотношою властивістю самосвідомості. Такої думки дотримувалися такі різні інтелектуали, як Франц Brentano, Пауль Наторп, Гайнрих Рикерт, Едмунд Гусерль, Мартин Гайдегер та інші. Проте Генрих своєму відкриттю завдячує уважному читанню текстів Фіхте, який, на його думку, вперше осягнув нерелексіїність самосвідомості. Цю тезу Генрих висунув у статті «Початкове вбачення Фіхте» (1966), яку, власне, можна уважати початком Гайдельберзької школи. 1970 року Генрих розвинув свої міркування вже у систематичному річищі, видавши статтю «Самосвідомість. Критичний вступ до теорії», в якій, крім тези про нерелексіїність самосвідомості, обґрунтував неспроможність застосування суб'єкт-об'єктної моделі пізнання до її опису.

Отже, підсумком першого етапу Гайдельберзької школи стало увиразнення нерелексіїності, а отже, і непередметності самосвідомості.

Другий етап можна умовно назвати позитивним, адже провідні теоретики Гайдельберзької школи — Генрих, Потаст та Франк — розробили власні теоретичні концепції, підвалини яких були закладені на негативному етапі. Найпізніше свої теорії виклали Генрих (2007) та Франк (2012), які, на відміну від Потаста, не відмовилися від поняття (само)свідомості.

Отже, свою теорію Генрих виклав в останньому систематичному дослідженні «Мислення та самотуття. Лекції з суб'єктивності» (2007). Саме такого тексту бракувало його попереднім студіям з теорії самосвідомості, які здебільшого стосувалися історико-філософської площини. Книжка постала внаслідок лекцій, прочитаних філософом на запрошення коледжу Фридриха Ніцше фонду Ваймарської класики з 2003 по 2005 рік, тому й має підназву «лекцій з суб'єктивності», хоча сам текст не нагадує лекційного.

Книжка складається з двох головних частин: «Експозиція» (Exposition) та «Розробки» (Durchführungen). Обидва слова Генрих запозичив із музичної термінології, де експозиція позначає вступ до музичного твору (фуги, сонати), в якому окреслюється його головна тема, а розробки — це розвиток головної теми в наступних частинах.

Експозиція, за словами самого Генриха, «узагальнює головні риси позиції, якої я у підсумку досягнув» [Henrich, 2007: S. 368]. Отож розгляньмо у найзагальніших рисах Генрихову позицію.

По-перше, Генрих поглиблює та розвиває свою початкову тезу про нерелексіїність самосвідомості, яку він ототожнює із знанням про себе. Генрих так описує головне ускладнення, з яким стикається спроба пояснити самосвідомість

за допомоги рефлексії: «у знанні про себе годі відокремити одне від одного те, про що щось знають, і знання того, що хтось сам є тим, про кого щось знають» [Henrich, 2007: S. 31]. Як бачимо, самосвідомість для Генриха постає як нерефлексійний *самостосунок*, який, розвиваючи метафору американського філософа Томаса Нагеля, можна назвати поглядом із нізвідки (*the view from nowhere*) у щось. Саме тому Генрих доходить висновку, що головна риса знання про себе полягає в тому, що «його годі пояснити з нього самого, а тим більше воно не має себе у власному розпорядженні» [Henrich, 2007: S. 59]. Як же у такому разі можна дізнатися про *себе*, інакше кажучи, як досягнути знання про себе, якщо його «аж ніяк не можна розуміти як знання, що обертається до себе самого» [Henrich, 2007: S. 88]? Єдиною можливою відповіддю на це питання може бути лише така — ніяк. Знання про себе не треба *додатково* досягати, воно-бо вже нетематично присутнє у предметній ідентифікації та предикативному судженні.

По-друге, Генрих вважає, що самосвідомість передує предметному знанню, а тому вона не підлягає предметному описові, хоча й уможливує його. «Усе інше знання, яке розбудовується від цього центру, доступніше для розуміння, ніж особливий вид знання, завдяки якому конституюється сам центр» [Henrich, 2007: S. 119]. Як бачимо, Генрих недвозначно говорить про те, що самосвідомість утворює центр знанневої активності, проте сам цей центр — нерефлексійний, як наслідок, Генрихова теорія самосвідомості *негоцентрова*: «вжиток “я” передбачає розгорнуту самосвідомість. Саме тому він непридатний для її прояснення» [Henrich, 2007: S. 157]. Тож коли Генрих говорить про центр, то йому радше йдеться про осереддя, в якому народжується подія знання, а не про точку, яка безпосередньо витворює знання. «Я» лишається для Генриха важливою, проте вторинною властивістю самосвідомості.

Генрих розуміє самосвідомість як комплексний, диференційований стан справ, який одночасно утворюють три засадових виміри: 1) непередметне джерело (*Ursprung*) свідомості про себе; 2) світ, в якому справджується предметне знання; 3) сингулярне знання про себе, втілене у світі, тобто самосвідомість завжди конкретна, одинична [Henrich, 2007: S. 88].

Думки, викладені в «Експозиції», Генрих розробляє у трьох ключових для своєї теорії суб'єктивності напрямках: обґрунтування етики («III. Розгортання звичаєвої свідомості»); інтерсуб'єктивність та тілесність («IV. Суб'єктивність у бутті-поруч (*Mitsein*)»); суб'єктивність і свобода («V. Єдність, одиничність та свобода»). Спільним для всіх трьох напрямків є увиразнення динаміки знання про себе, тобто Генрих розглядає самосвідомість не як «нерухомого рушія», а як принципово подієвий стан справ, що саморозгортається.

З Генриховим ототожненням самосвідомості зі знанням про себе не згоден його учень Манфред Франк, який у своїй останній книжці «Аспекти суб'єктивності» (2012) виклав позитивний начерк власної теорії самосвідомості. Книжка Франка складається з семи розділів, кожний з яких заторкує аспекти комплексної проблеми можливості знання про себе. Цю проблему Франк формулює так: «Чи сутність, яку ми з певним утрудненням називаємо «самістю», також є предметом, на кшталт фізичних предметів? Чи це абстрактніший предмет, ніж фізичні предмети, чи це зовсім не предмет?» [Frank, 2012: S. 13]. Головне припущення

Франка — непередметність, нерелексієність знання про себе. У цьому аспекті він поділяє позицію Генріха. Проте шлях верифікації цього припущення різниться від Генріхового. У другому, найбільшому розділі «Про що самосвідомість є свідомістю?» Франк розглядає класичні теорії англо-американської філософії духу (philosophy of mind), в яких, на його думку, незалежно від Гайдельберзької школи домінує розуміння самосвідомості як нерелексієного, непередметного знання. Він докладно аналізує тексти Елізабет Енскомб, Гектора-Нері Кастаньєди, Родерика Чизольма, Гарета Еванса, Сідні Шумейкера. Головний висновок цього аналізу Франк формулює негативно: самосвідомість годі схопити завдяки пропозиційному знанню, тобто знанню, що відсилає до *чогось*.

Позитивна частина Франкової теорії міститься у шостому розділі «Різновиди суб'єктивності». Отже, на відміну від Генріха, для Франка загальним поняттям є не самосвідомість, а суб'єктивність, під якою він розуміє «клас ментальних активностей та переживань, для яких присутнім є знайомство з собою» [Frank, 2012: S. 353]. Це знайомство може бути або анонімним, некатегорійним, тобто увиразнювати «саму ментальну подію» [Frank, 2012: S. 353], або категорійним, тобто увиразнювати «носія цієї події» [Frank, 2012: S. 353]. У першому випадку йдеться про самосвідомість, у другому — про самопізнання чи самознання. Тобто самосвідомість, на думку Франка, — принципово анонімна та нерелексієна. Головна ж теза Франка полягає у тому, що ці різновиди суб'єктивності цілковито незалежні, між ними немає причиново-наслідкового зв'язку.

Отже, останні книжки Генріха та Франка, як і діяльність Гайдельберзької школи загалом, увиразнюють, як на мене, те, що класичні теорії самосвідомості радше проблематизували те, що ще вимагає осмислення та розгортання і аж ніяк не заслуговує на забуття. Зрештою, людина влаштована так, що вона не у змозі забути про себе.